

فقه پویا و حل تعارض‌های حقوقی جمهوری اسلامی ایران با کنوانسیون‌های بین‌المللی پیرامون منع اعدام افراد به جهت جرایم ارتكابی در سن زیر ۱۸ سال

امیر حسین محبعلی*
علی عروجی** - زهرا ایمانی***

چکیده:

حق حیات بر اساس میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، از جمله حقوق غیرقابل عدول و تخطی محسوب می‌شود. بند دو ماده ۴ میثاق، ماده ۶ (حق حیات) را غیرقابل عدول می‌داند. ماده ۶ البته از منع مطلق مجازات سالبه حیات سخن به میان نمی‌آورد و آن را صرفاً برای جدی‌ترین جرایم و با رعایت شرایطی حفظ می‌کند. لیکن از طرف دیگر در بند ۵ خود از ممنوعیت مطلق اعدام افراد کمتر از هجده سال و زنان باردار سخن به میان می‌آورد. یکی از موارد تعارض جمهوری اسلامی ایران با این پیمان‌نامه‌ها، بحث حداقل سن کودک برای مجازات سالبه حیات است که حقوق بشر جهانی آن را پایان هجده سالگی می‌داند؛ اما آنچه قانونگذاران ما بر مبنای فقه شیعه، برای سن قبول مسئولیت کیفری در نظر گرفته‌اند، نه سال قمری برای دختران و پانزده سال قمری برای پسران است. اینها همه در حالی است که برخلاف اهل تسنن که بعد از امامان چهارگانه باب اجتهاد را مسدود می‌دانند، ویژگی فقه شیعه به پویایی، اجتهاد و جایگاه بالای عرف و سیره در آن است. دلایل فقهی موجود در رابطه با موضوع بلوغ و خروج فرد از دوران کودکی بسیار متنوع است و قرآن کریم بین بلوغ و رشد، تفاوت قائل است و اینها همه دست

مجله پژوهش‌های حقوقی (فصلنامه علمی - ترویجی)، شماره ۴۲، تابستان ۱۳۹۹
صفحه ۹۵-۱۲۷، تاریخ وصول: ۱۳۹۷/۰۴/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۶/۲۲

* دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران،

Email: a.h.moheball@gmail.com

نویسنده مسئول

** دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

Email: a.orojji@gmail.com

Email: zahra.imani58@yahoo.com

*** سطح سه جامعه الزهرا، قم، ایران

فقیه را باز می‌گذارد تا بتواند از تعارض با یک عرف و رویه حقوق بشری جلوگیری کند و مبنای فهم عواقب جرم را برای کودکان، همان هجده سال قرار دهد.

کلیدواژه‌ها:

حقوق کودک، اسناد حقوق بشری، فقه پویا، حقوق داخلی، اعدام نوجوانان.

مقدمه

تا اواخر قرن نوزدهم میلادی، حمایت از کودکان به‌طور گسترده‌ای تحت تأثیر اندیشه مالکیتی قرار داشت و کودکان به‌عنوان دارایی‌های اقتصادی افراد تلقی می‌شدند. در ایالات متحده آمریکا، جنبشی در تقابل با عدم تمایل دادگاه‌ها در زمینه دخالت در موضوعات خانوادگی و اعمال اصلاحات در زمینه رفاه کودکان به‌وجود آمد و در تصویب قوانینی در زمینه قاعده‌مندسازی کار کودکان و فراهم‌سازی آموزش اجباری، به موفقیت‌هایی نائل آمد. این جنبش، همچنین آگاهی از مسائل مختص کودکان را افزایش داده و یک نظام دادگاهی مختص نوجوانان را تأسیس نمود. جنبش و تحرک دیگری در زمینه حقوق کودکان در دهه‌های ۶۰ و ۷۰ میلادی به وقوع پیوست، زمانی که کودکان، از سوی برخی وکلا و مدافعان حقوق بشر به‌عنوان قربانیان تبعیض یا ظلم در نظر گرفته می‌شدند. در مفهوم بین‌المللی، رشد حقوق کودکان در حقوق بین‌الملل و حقوق فراملیتی، به‌عنوان یک تغییر قابل توجه در چشم‌انداز حقوقی پس از جنگ شناخته شده است.^۱ هدف این نوع نگرش، توصیف برخی مقررات از مهم‌ترین ابزارهای بین‌المللی حقوق بشر در زمینه حقوق کودکان می‌باشد.^۲ کمیته حقوق کودک به‌عنوان بازوی اجرایی کنوانسیون حقوق کودک با صدور نظریات عمومی بیست‌وسه‌گانه در موضوعات مختلف، به تفسیر مقررات مذکور در کنوانسیون پرداخته و دولت‌های عضو را مکلف به رعایت آنها دانسته و بر اساس آن از دولت‌های عضو، طلب گزارش می‌نماید؛ بنابراین، متعالی‌ترین سند در رابطه با تبیین و تشریح حقوق کودکان را می‌توان در نظریات، ملاحظات و تفاسیر کمیته حقوق کودک جستجو نمود. بر اساس ماده ۱ کنوانسیون حقوق کودک ۱۹۸۹، کودک به هر انسانی که زیر سن هجده سال داشته باشد، اطلاق می‌گردد، مگر اینکه وفق قانون حاکم بر کودکان، بلوغ وی زودتر محقق شده باشد. از

1. Stephen R. Arnott, "Family Law: Autonomy, Standing, and Children's Rights," *William Mitchell Law Review* 33 (2007): 130.

2. "Children's Rights: International Laws," The Library of Congress, Last Updated 07/02/2015, Last Accessed March 2, 2018, https://www.loc.gov/law/help/child-rights/international-law.php#skip_menu.

طرف دیگر بند ۳ ماده ۴۰ کنوانسیون، دولت‌های عضو را مکلف می‌سازد تا حداقل سنی را برای نقض قانون کیفری به‌نحوی که فرد زیر این سن، فاقد مسئولیت کیفری باشد، تعیین نمایند. بند ۳۲ نظریه عمومی شماره ۱۰ کمیته حقوق کودک اشعار می‌دارد، این حداقل سن برای مسئولیت کیفری نباید کمتر از دوازده سال باشد.

ماده ۴ قوانین پکن توصیه می‌کند که آغاز حداقل سن مسئولیت کیفری نباید یک سن بسیار پایین باشد و درعین حال، لازم است حقایق مربوط به بلوغ عاطفی، روانی و فکری نیز مدنظر قرار گیرند. کمیته همگام با این قانون، به دولت‌های عضو توصیه کرده است که سنین پایین را برای حداقل سن مسئولیت کیفری اعمال نکنند و اینکه حداقل سن مسئولیت کیفری کنونی را به سطح قابل قبول در عرصه بین‌المللی افزایش دهند. بر اساس توصیه‌های فوق، می‌توان این‌گونه نتیجه‌گیری کرد که کمیته، حداقل سن مسئولیت کیفری کمتر از دوازده سال را به‌عنوان حداقل سن قابل قبول بین‌المللی نمی‌پذیرد. دولت‌های عضو تشویق گردیده‌اند تا حداقل سن مسئولیت کیفری خود را به سن دوازده‌سالگی به‌عنوان حداقل سن مطلق افزایش دهند و همچنان سطح آن را بالاتر ببرند؛ بنابراین، همان‌طور که ملاحظه می‌شود حداقل سن مسئولیت کیفری گرچه دوازده سال تعیین شده است، لیکن به‌عنوان حداقل استاندارد بوده و دولت‌ها به افزایش این سن، به‌شدت تشویق می‌گردند.

در میان بحث مطروحه درزمینه حداقل سن مسئولیت کیفری افراد، موضوع منع اعدام به‌جهت جرایم ارتكابی در سنین کمتر از هجده سال مطرح می‌شود. وفق بند ۲ ماده ۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، ماده ۶ میثاق (حق حیات) ازجمله مواد غیرقابل عدول و تخطی در نظر گرفته شده است، بدین‌مفهوم که نقض آن، نقض قواعد آمره محسوب شده و دولت‌ها نمی‌توانند بر آن شرط وارد نمایند. این موضوع در نظریه عمومی شماره ۵ کمیته حقوق بشر تصریح گردیده است. بر اساس این نظریه، ماده ۶ میثاق (حق حیات) ازجمله مواد غیرقابل عدول می‌باشد. این ماده، گرچه در بند دوم به‌استثنای جدی‌ترین جرایم برای اعمال مجازات اعدام اشاره می‌نماید، لیکن در بند ۵ اشعار می‌دارد که درمورد جرایم ارتكابی اشخاص کمتر از هجده سال و همچنین زنان باردار، اعدام به‌هیچ‌وجه قابل‌اعمال نیست. ازاین‌رو، کمیته در نظریه عمومی شماره ۶ به مطلوب بودن لغو مجازات اعدام اشاره کرده و منع اعمال آن برای جرایم ارتكابی توسط افراد در سن کمتر از هجده سال را مورد تأکید قرار داده است.

علاوه بر اسناد و مقررات بین‌المللی، فقه شیعه به‌عنوان یکی از منابع اصلی حقوق ایران نیز به‌صورت مبسوط به موضوع مسئولیت کیفری کودکان پرداخته است و پس از ارائه تعریف از کودک بر اساس معیار بلوغ، به مسئولیت‌های مختلف ناشی از اعمال ارتكابی آنها و احکام حاکم بر آنها پرداخته است.

در این پژوهش، ضمن بررسی جایگاه قاعده منع اعدام افراد به‌جهت جرایم ارتكابی در سنین کمتر از ۱۸ سال در حقوق بین‌الملل بشر، به تبیین و تشریح این قاعده در فقه تشیع پرداخته و شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود بین این دو حوزه، مورد بررسی قرار خواهند گرفت. اهمیت پرداختن به این موضوع از گزارش‌های متعدد صادره در خصوص وضعیت حقوق بشر در جمهوری اسلامی ایران ناشی می‌شود. این گزارش‌ها که عمدتاً از سوی گزارشگر ویژه کشوری یا موضوعی و همچنین دبیرکل سازمان ملل صادر می‌شود، به‌طور قابل‌توجهی به موضوع اعدام نوجوانان اشاره کرده و مواردی را در این خصوص مطرح می‌نمایند. گزارش‌های مذکور در نهایت مناط قطعنامه‌های صادره از سوی شورای حقوق بشر علیه کشور ما بوده و خسارات جبران‌ناپذیری را بر کشور وارد می‌آورند. در این پژوهش، پس از پرداختن به موضع اسناد حقوق بشری در رابطه با اعدام نوجوانان، به بررسی منابع فقهی در این زمینه پرداخته و به هدف حل تعارض‌های احتمالی موجود بین حقوق جمهوری اسلامی ایران و اسناد بین‌المللی با اتکاء به فقه شیعه به‌عنوان یکی از منابع اصلی حقوق ایران پرداخته خواهد شد.

۱- حقوق کودکان در آیین حقوق بین‌الملل

۱-۱- مستندات بین‌المللی خاص حقوق کودکان در سطح جهانی

۱-۱-۱- اعلامیه حقوق کودک مصوب ۱۹۵۹

اعلامیه حقوق کودک، بر اساس حقوق ایجادشده در اعلامیه ۱۹۴۴ اتحادیه ملل^۳ به‌وجود آمد. در مقدمه این اعلامیه، یادآوری می‌شود که کودکان به حفاظت و مراقبت‌های ویژه از جمله حفاظت قانونی مناسب قبل و بعد از تولد نیاز دارند.^۴ یکی از اصول اساسی در این اعلامیه، بهره‌مندی کودک از حمایت ویژه و همچنین فرصت و امکانات ایجادشده به‌وسیله

3. League of Nations

4. Geraldine Van Bueren, *The International Law on the Rights of the Child* (Dordrecht/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers, 1995), 10-11.

قانون و دیگر طرق، برای سلامتی و رشد متعادل فیزیکی، ذهنی، اخلاقی، روحی و اجتماعی مبتنی بر آزادی و کرامت انسانی می‌باشد. بیشترین تمرکز در تصویب قوانین، نیل به منافع عالیه کودکان می‌باشد.^۵

۱-۲- کنوانسیون حداقل سن مصوب ۱۹۷۳^۶

هدف این کنوانسیون، ایجاد یک ابزار کلّی در رابطه با حداقل سن استخدام، با عنایت به از بین بردن کامل کار کودکان است.^۷ بر اساس ماده ۱ این کنوانسیون، هر دولت عضو مکلف است که قانون و نظم ملّی خود را در جهت تضمین حذف مؤثر کار کودکان و افزایش مداوم حداقل سن برای استخدام، به نحوی که به طور کامل با رشد جسمی و روحی افراد جوان تطابق داشته باشد، طراحی کند. دولت‌های عضو باید حداقل سن استخدام را در قانون خود تصریح نمایند. این حداقل، ممکن است کمتر از سن اتمام تحصیلات اجباری باشد، اما در هر صورت نباید کمتر از پانزده سال باشد. در برخی موارد که امکانات و وضعیت اقتصادی و آموزشی دولت عضو به صورت کافی توسعه یافته نیست، این حداقل می‌تواند از چهارده سالگی آغاز شود (ماده ۲).

۱-۳- کنوانسیون ملل متحد در زمینه حقوق کودک مصوب ۱۹۸۹^۸

این کنوانسیون، جامع‌ترین سند در زمینه حقوق کودک و یکی از معاهدات منحصربه‌فرد مبتنی بر منشور ملل متحد^۹ است، چراکه علاوه بر قاعده‌مندسازی وضعیت کودکان در شرایط عادی، به وضعیت آنها در شرایط مخاصمات مسلحانه نیز می‌پردازد. از طرف دیگر این کنوانسیون، از این جهت که بیانگر اصول لازم‌الرعایه‌ای است که از منظر کودکان و منافع آنها نگارش یافته است، متمایز از دیگر اسناد حقوق بشری است. بند الف ماده ۳۷ این کنوانسیون بیان می‌دارد که نه اعدام و نه حبس ابد نباید به دلیل جرایمی که زیر سن هجده سال ارتکاب یافته‌اند، تحمیل شوند.

5. DRC, principle 2, supra note 2.

6. "The Minimum Age Convention," Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, Last Accessed July 25, 2017, <http://www.ohchr.org/english/law/ageconvention.htm>.

7. Conventions Preamble.

8. "Convention on the Rights of the Child," Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, Last Accessed July 25, 2017, <http://www.ohchr.org/english/law/crc.htm>.

9. Charter Based Bodies

۱-۱-۴- پروتکل‌های اختیاری کنوانسیون حقوق کودک درباره قاچاق جنسی^{۱۰} و منازعات مسلحانه

سازمان ملل متحد، دو پروتکل اختیاری فروش، فحشاء و هرزه‌نگاری کودکان و پروتکل اختیاری مشارکت کودکان در مخاصمات مسلحانه را در تاریخ ۲۵ می ۲۰۰۰ به این کنوانسیون الحاق کرد. پروتکل دوم الحاقی، به‌کارگیری کودکان در منازعات مسلحانه را بر اساس اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری (اساسنامه رم)، جنایت جنگی شناسایی می‌کند و سربازگیری و نام‌نویسی کودکان زیر پانزده سال و استفاده از آنها به‌صورت مؤثر در منازعات مسلحانه بین‌المللی و غیربین‌المللی را جنایت جنگی می‌داند. مقدمه این پروتکل، به تعریف ماده ۱ کنوانسیون حقوق کودک از اصطلاح «کودک» اشاره می‌کند و بیان می‌دارد که افزایش سن به‌کارگیری و استخدام کودکان، به‌طور مؤثر در اجرای اصل «رعایت منافع عالیّه کودکان»^{۱۱}، به‌عنوان یکی از اولویت‌های اجرای کامل حقوق کودکان کمک خواهد کرد.^{۱۲} پروتکل کودک سرباز، حداقل سن به‌کارگیری مستقیم کودکان در منازعات مسلحانه و ارتش را هجده سال در نظر گرفته است (مواد ۱ و ۲) و استفاده از کودکان توسط گروه‌های شورشی و دیگر نیروهای مسلح غیردولتی را درحالی‌که سن هجده سال تمام را دارا نیستند، تحت هیچ شرایطی اجازه نداده است (ماده ۴).

۱-۱-۵- منع اعدام کودکان در معاهدات حقوق بشر دوستانه بین‌المللی

کنوانسیون ژنو در رابطه با حمایت از شهروندان در زمان جنگ^{۱۳}، مصوب ۱۲ آگوست ۱۹۴۹، در ماده ۶۸ اشعار می‌دارد که در هیچ موردی اعدام، نمی‌تواند درمورد افرادی که در زمان ارتکاب جرم کمتر از هجده سال سن دارند، اعمال شود. پروتکل الحاقی به کنوانسیون ژنو در رابطه با حمایت از قربانیان منازعات مسلحانه^{۱۴} در بند ۵ ماده ۷۷ بیان می‌دارد که مجازات

10. "Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Sale of Children, Child Prostitution and Child Pornography," Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, Last Accessed July 3, 2017, <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/OPSCCRC.aspx>.

11. The Best Interests of Children

12. "The Child Soldiers Protocol," ohchr, Last Accessed May 25, 2017, <http://www.ohchr.org/english/law/crc-conflict.htm>.

13. "Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949," United Nations, Last Accessed in May 5, 2017, http://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.33_GC-IV-EN.pdf.

14. "Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), of 8 June 1977," ICRC, Last Accessed July 25, 2017, https://www.icrc.org/eng/assets/files/other/icrc_002_0321.pdf.

اعدام در رابطه با منازعات مسلحانه نباید نسبت به افرادی که در زمان ارتکاب جرم هنوز به سن هجده سال نرسیده‌اند، اعمال شود. بند ۴ ماده ۶ پروتکل الحاقی به کنوانسیون ژنو در رابطه با حمایت از قربانیان منازعات مسلحانه غیربین‌المللی^{۱۵}، بیان می‌دارد که مجازات اعدام نباید در مورد افرادی که در زمان ارتکاب جرم کمتر از هجده سال دارند، اعمال شود.

۲-۱- مستندات بین‌المللی خاص حقوق کودکان در سطح منطقه‌ای

۱-۲-۱- منشور آفریقایی حقوق و رفاه کودکان، مصوب ۱۹۹۰^{۱۶}

این منشور، اولین معاهده منطقه‌ای در زمینه حقوق کودکان است که از اعلامیه حقوق و رفاه کودکان آفریقایی مصوب ۱۹۷۹^{۱۷} منبعث گردیده است. بیشتر مقررات این منشور، از مدل کنوانسیون حقوق کودک تبعیت نموده است. اصلی‌ترین تفاوت آن با کنوانسیون مذکور، تبیین قسمتی تحت عنوان تکالیف کودکان است (ماده ۳۱). ماده ۲ این منشور، به تعریف واژه کودک مبادرت ورزیده و کودک را هر فرد کمتر از هجده سال در نظر گرفته است. این منشور، به اصول عدم تبعیض و رعایت منافع عالی‌ه کودکان اعتبار بخشیده و کودکان را صاحب حق ذاتی حیات دانسته است. اعمال مجازات مرگ در مورد جرایم ارتكابی توسط کودکان، بر اساس مواد ۳ تا ۵ این منشور، ممنوع است.

۱-۲-۲- کنوانسیون اروپایی اجرای حقوق کودکان مصوب ۱۹۹۶^{۱۸}

این کنوانسیون، در مقدمه خود بر ارتقای حقوق و رعایت منافع عالی‌ه کودکان تأکید ورزیده است. بر اساس بند ۱ ماده ۱ این کنوانسیون، کودک به فردی اطلاق می‌گردد که هنوز به سن هجده سال تمام نرسیده باشد. نکته منحصربه‌فرد این کنوانسیون، توجه ویژه به مقتضیات و شرایط کودکان از نظرگاه خود آنها می‌باشد.

15. "Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts," Ohchr, Last Accessed July 2, 2017, <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/ProtocolII.aspx>.

16. "The African Charter on the Rights and Welfare of the Child," African Union, Last Accessed July 10, 2017, <https://au.int/en/documents-45>.

17. "Declaration and Resolutions Adopted by the Sixteenth Ordinary Session of the Assembly of Heads of State and Government (July 17-20, 1979)," African Union Common Repository, Last Accessed July 22, 2017, <https://archives.au.int/handle/123456789/469>.

18. "The European Convention on the Exercise of Children's Rights," Council of Europe, Last Accessed May 12, 2017,

<http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=160&CL=ENG>.

۱-۳- مقررات خاص کودکان در اسناد عام بین‌المللی و منطقه‌ای

۱-۳-۱- اعلامیه جهانی حقوق بشر مصوب ۱۹۴۸^{۱۹}

این اعلامیه، شامل دو ماده در رابطه با کودکان می‌باشد. بند ۲ ماده ۲۵ که مقرر می‌دارد، مادران و کودکان مستحق دریافت مراقبت و مساعدت ویژه هستند. تمام کودکانی که داخل یا خارج از چهارچوب ازدواج متولد شده‌اند، باید از حمایت اجتماعی یکسان بهره‌مند گردند و همچنین ماده ۲۶ که حق آموزش را برای همگان به رسمیت شناخته و کودکان را صاحب اصلی این حق در نظر می‌گیرد.

۱-۳-۲- میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مصوب ۱۹۶۶^{۲۰}

ارجاعات خاص به کودکان در این میثاق، در مواد ۱۰ و ۱۲ یافت می‌شود. ماده ۱۰، وسیع‌ترین حمایت و مساعدت ممکن را به خانواده، به‌خصوص زمانی که خانواده مسئول مراقبت و آموزش کودکان است، اعطاء می‌کند. ماده ۱۲ نیز به حق تمام افراد در بهره‌مندی از بالاترین استانداردهای سلامت جسمی و روانی اشاره می‌نماید.

۱-۳-۳- میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی مصوب ۱۹۶۶^{۲۱}

بند ۱ ماده ۱۴ این میثاق، به حق محاکمه و قضاوت علنی و عمومی جز در مواردی که منافع و مصالح نوجوانان به‌نحو دیگری مقرر نماید، اشاره می‌کند. علاوه بر این، آیین رسیدگی کیفری بایستی با در نظر گرفتن سن نوجوان و قابلیت بازپروری آنها تنظیم گردد (بند ۴ ماده ۱۴). نظام کیفری همچنین باید ترتیبی در راستای جداسازی مجرمان نوجوان از بزرگسال اتخاذ نموده و مجازات آنها را با رعایت شرایط سنی و وضعیت حقوقی آنها تعیین نماید (بند ۳ ماده ۱۰). ماده ۲۴ این میثاق، به‌صورت خاص به موضوع کودکان پرداخته است و آنها را دارای حق عضویت در جامعه و حمایت ویژه به‌واسطه وضعیتشان به‌عنوان صغیر، بدون هیچ‌گونه تبعیضی دانسته است. بند ۵ ماده ۶ این میثاق، بیان می‌دارد که حکم اعدام نباید بر جرایم افرادی که زیر هجده سال سن دارند، تحمیل شود.

19. "The Universal Declaration of Human Rights," United Nations, Last Accessed July 2, 2017, <http://www.un.org/Overview/rights.html>.

20. "The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights," Ohchr, Last Accessed March 13, 2017, <http://www.ohchr.org/english/law/cescr.htm>.

21. "The International Covenant on Civil and Political Rights," Ohchr, Last Accessed July 25, 2017, <http://www.ohchr.org/english/law/ccpr.htm>.

۱-۳-۴- کنوانسیون اروپایی حقوق بشر مصوب ۱۹۵۰^{۲۲}

این کنوانسیون، در بخش دال بند ۱ ماده ۵ و بند ۱ ماده ۶ به صورت خاص به موضوع حقوق کودکان پرداخته است. این دو ماده، در رابطه با آیین دادرسی محروم نمودن کودکان از آزادی و دادرسی منصفانه می‌باشند.

۱-۳-۵- منشور آفریقایی انسان و حقوق بشر مصوب ۱۹۸۱ (منشور بانجول)^{۲۳} و

پروتکل آن

این منشور جز در بند ۳ ماده ۱۸، در مورد حمایت‌های بین‌المللی موجود در زمینه حقوق کودکان، اشاره مستقیمی به حقوق کودک ندارد؛ اما پروتکل الحاقی به این منشور، در رابطه با حقوق زنان ارجاعات متعددی را به حقوق کودکان داده است. مقدمه، بخش ب بند ۱ ماده ۲، بخش ج و د ماده ۴، بند ۴ ماده ۱۱ و ماده ۱۲ منشور بانجول، به موضوع حقوق کودکان اشاره نموده است. بند ۳ ماده ۵ این منشور بیان می‌دارد که حکم اعدام نباید نسبت به جرایم ارتكابی توسط کودکان اعمال شود.

۱-۳-۶- کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر (سن خوزه)^{۲۴}

بند ۴ ماده ۱۲، بند ۴ ماده ۱۳، بندهای ۴ و ۵ ماده ۱۷، ماده ۱۹ و بند ۲ ماده ۲۷ این کنوانسیون، به موضوع حقوق کودک اشاره دارند. بند ۵ ماده ۴ این کنوانسیون به صورت خاص اشعار می‌دارد که مجازات اعدام نباید بر افرادی که در زمان ارتكاب جرم کمتر از ۱۸ سال داشته‌اند، اعمال شود.

۱-۳-۷- کنوانسیون منع تمامی اشکال تبعیض علیه زنان مصوب ۱۹۷۹^{۲۵}

ماده ۱۰، بخش الف ماده ۵، بخش دال و ه بند ۱ ماده ۱۶ و بند ۲ ماده ۱۶، به موضوع حقوق کودک پرداخته‌اند.

22. "The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, C.E.T.S. No. 005," Council of Europe, Last Accessed March 13, 2017, <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/005.htm>.

23. "The Banjul Charter," African Commission on Human and Peoples' Rights, Last Accessed July 5, 2017, http://www.achpr.org/english/_info/charter_en.html.

24. "The American Convention on Human Rights," OAS, Last Accessed May 14, 2017, <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/b-32.html>.

25. "CEDAW," United Nations, Last Accessed July 1, 2017, <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm#article1>.

بنابراین وفق اسناد فوق‌الذکر، نظر کلی و اجماع بین‌المللی بر این است که اعدام نباید نسبت به مجرمان نوجوان اعمال گردد. این بدین خاطر است که آنها هنوز به سنی نرسیده‌اند که عواقب و پیامدهای ناشی از اقدام خود را درک نموده و به همین جهت باید با مجازات‌های کمتری مواجه گردند.^{۲۶} در اکتبر ۲۰۰۲، کمیسیون بین‌آمریکایی حقوق بشر^{۲۷}، یک قاعده حقوق بین‌الملل عرفی را که بیانگر ممنوعیت اعدام مجرمان نوجوان زیر سن هجده سال در زمان ارتکاب جرم بود، بیان داشت و مطرح کرد که این قاعده به‌عنوان یک قاعده با ماهیت آمره^{۲۸} شناخته می‌شود. این موضوع، بیانگر این است که اعدام کودکان و نوجوانان، برخلاف حقوق بین‌الملل عرفی و قواعد اولیه حقوق بین‌الملل (قواعد آمره) می‌باشد.

۱-۴- منع اعدام در آیین‌ها معاهدات بین‌المللی حقوق بشری

جامعه بین‌المللی دولت‌ها، چهار معاهده حقوق بشری در سطح بین‌المللی و منطقه‌ای را که صراحتاً اعدام کودکان مجرم را منع نموده، به تصویب رسانده است. چندین معاهده بین‌المللی حقوق بشردوستانه‌ای نیز وجود دارد که اعمال مجازات اعدام را درمورد کودکان مجرم منع می‌نماید. تقریباً تمام دولت‌ها، عضو یکی یا بیشتر این معاهدات حقوق بشری هستند. تنها دولت ایالات متحده آمریکا که قوانین آن اعدام کودکان را منع ننموده است، نسبت به مقررات این معاهدات حق شرط گذاشته است. ۱۹۲ دولت، عضو کنوانسیون حقوق کودک هستند. علاوه بر این، سومالی و ایالات متحده نیز این کنوانسیون را امضاء کرده‌اند، اما هنوز تصویب نکرده‌اند. هیچ‌کدام از دولت‌های عضو، نسبت به بخش الف ماده ۳۷ این کنوانسیون (بحث مجازات اعدام)، شرطی را اعمال نکرده است.^{۲۹} اکثر کشورهای جهان، عضو میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی هستند، تنها یک دولت، یعنی آمریکا رزروی خاص را به بند ۵ ماده ۶ میثاق در رابطه با منع مجازات اعدام مجرمان کودک وارد کرده است. سی دولت، عضو منشور آفریقایی حقوق و رفاه کودکان^{۳۰} شده‌اند و هیچ دولتی حق شرط در مقررره مربوط به حقوق

26. "The Exclusion of Child Offenders from the Death Penalty under General International Law, 17 July 2003," Amnesty International, Last Accessed July 2, 2017, <https://www.amnesty.org/en/documents/ACT50/004/2003/en/>.

27. The Inter-American Commission on Human Rights

28. Jus Cogens.

۲۹. مالزی و سنگاپور حق شرط بر ماده ۳۷ را تا جایی که مغایر با قوانین و رویه‌های کشور باشد، اعمال نموده‌اند.

30. "The African Charter on the Rights and Welfare of the Child," Unicef, Last Accessed July 25, 2017, https://www.unicef.org/esaro/African_Charter_articles_in_full.pdf.

کودک این منشور وارد نکرده است. ۲۴ دولت عضو کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر^{۳۱} هستند که هیچ‌کدام حق شرطی بر ماده مربوط به منع مجازات اعدام کودکان این کنوانسیون وارد نکرده‌اند.

۱-۵- اقدامات نهادهای بین دولتی

این نهادها، مرتباً خروج کودکان از دایره اعمال مجازات اعدام را مطرح نموده‌اند. آنها همچنین اعلام داشته‌اند که اعمال این مجازات علیه کودکان، مغایر با حقوق بین‌الملل عرفی می‌باشد. چندین قطعنامه مرتبط نیز بدون رأی تصویب شده است. قطعنامه ۳۵/۱۷۲ مجمع عمومی در رابطه با اعدام خودسرانه و فوری، دولت‌ها را به احترام به مقررات ۶، ۱۴ و ۱۵ میثاق به‌عنوان حداقل استاندارد و بازنگری در قوانین و رویه‌های داخلی خود فرامی‌خواند. شورای اقتصادی و اجتماعی (اکوسوک)، در سال ۱۹۸۴ ضمانت‌هایی را در تضمین حقوق افرادی که با اعدام روبه‌رو می‌شوند، به تصویب رسانید. ضمانت شماره سه بیان می‌دارد که افراد زیر سن هجده سال در زمان ارتکاب جرم، نباید محکوم به اعدام گردند. این ضمانت اکوسوک، در قطعنامه ۳۹/۱۱۸ مجمع عمومی نیز بدون رأی تصویب شد و مورد تأیید قرار گرفت. کمیسیون حقوق بشر سازمان ملل نیز مکرراً منع مجازات اعدام کودکان را مطرح کرده است. در سال ۲۰۰۲ کمیسیون، دولت‌ها را به تضمین قانونی و عملی عدم مجازات اعدام افراد زیر سن هجده سال ملتزم می‌نماید. در آگوست سال ۲۰۰۰، کمیسیون حمایت و ارتقای حقوق بشر قطعنامه‌ای را مبنی بر اینکه اعمال مجازات اعدام بر افرادی که در زمان ارتکاب جرم کمتر از هجده سال دارند، خلاف حقوق بین‌الملل عرفی است، به تصویب رساند و کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد نیز در آوریل ۲۰۰۳ این نظریه را مورد تأیید قرار می‌دهد. راهنماهای اتحادیه اروپا در مورد مجازات اعدام، مصوب شورای اتحادیه اروپا در ژوئن ۱۹۹۸، بیان داشت که اگر دولتی قصد اعمال مجازات اعدام را دارد، باید استانداردهای حداقلی شورا را مطمح نظر قرار دهد. مجازات اعدام، نباید در مورد افراد کمتر از هجده سال در زمان ارتکاب جرم اعمال گردد.

31. "American Convention on Human Rights," The Carter Center, Last Accessed July 2, 2017, https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/peace/democracy/des/amer_conv_human_rights.pdf.

۱-۶- قوانین ملی

بر اساس تحقیقات صورت گرفته توسط سازمان عفو بین‌الملل، از اواسط سال ۱۹۸۸، حداقل ۷۲ کشور از میان ۱۴۵ کشور و سرزمینی که بعداً اعدام را در قانون خود حداقل برای برخی جرایم حفظ کرده‌اند، تقریباً نصف آنها، مقرراتی را داشتند که صراحتاً اعمال این مجازات را برای کودکان منع می‌کرد. دوازده کشور دیگر، این مجازات را برای کودکان به کار می‌گیرند؛ بنابراین ۸۴ کشور از مجموع ۱۴۵ کشور و سرزمین که بعداً اعدام را حفظ کردند، بیشتر از نصف کشورها، استفاده از اعدام را برای کودکان مجرم خود به‌عنوان یک موضوع قانونی حذف نمودند.^{۳۲} درمقابل، بیست کشور سن کمتر از هجده سال را برای اعدام تعیین نموده یا سنی را مشخص نکرده بودند. تمام این کشورها بجز آمریکا، عضو میثاق مدنی و سیاسی و دیگر معاهدات مربوطه نیز بودند.

۱-۷- ارزیابی نهادهای ناظر بر معاهدات بین‌المللی

بر اساس میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و کنوانسیون حقوق کودک، دولت‌های عضو ملتزم به ارائه گزارش‌های دوره‌ای در زمینه اقدامات اجرایی به‌منظور لازم‌الاجرا کردن حقوق شناسایی شده توسط این معاهدات هستند. این گزارش‌ها، توسط نهادهای معاهده‌ای مورد نظارت قرار می‌گیرند. کمیته حقوق بشر و کمیته حقوق کودک، در جلسات خود به طرح سؤال از نمایندگان دولت‌ها پرداخته و سپس نظریات عمومی، ملاحظات و توصیه‌هایی را صادر می‌نمایند. جمهوری دموکراتیک کنگو، ایران، نیجریه، پاکستان، عربستان سعودی، آمریکا، یمن و باربادوس که کودکان مجرم را تا سال ۱۹۸۲ اعدام می‌کردند، حداقل سن را به هجده سال افزایش دادند.^{۳۳} از طرف دیگر، دولت‌ها از بیان دلیل درمورد عدم موفقیت در منع اعدام مجرمان نوجوان عاجز هستند. در گزارش‌های این دولت‌ها به کمیته‌ها، آنها به ذکر مغایرت قوانین خود با مقررات مربوطه نپرداخته‌اند و نمایندگان آنها، از پاسخ به سؤالات مطروحه از سوی کمیته عاجز ماندند.

32. See Amnesty International, *When the State Kills ... The Death Penalty v. Human Rights* (London: Amnesty International Publications, 1989), 38; Appendix 17, table 2, p. 264.

33. Amnesty International July, "The Exclusion of Child Offenders from the Death Penalty under General International Law," op.cit. 7

۱-۸- منع اعدام کودکان بر اساس حقوق بین‌الملل عرفی

حقوق بین‌المللی عرفی^{۳۴}، یکی از منابع (غیرمعاهده‌ای) حقوق بین‌الملل به حساب می‌آید. این منبع، در ماده ۳۸ اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری^{۳۵} به‌عنوان عرف بین‌المللی و به‌عنوان یک شاهدهی از رویه عمومی پذیرفته‌شده به‌عنوان قانون، ذکر شده است. عرف به‌طور کلی، شامل دو عنصر مادی و معنوی می‌باشد. قواعد حقوق بین‌الملل عرفی برای تمام دولت‌ها بجز آنها که به‌صورت دائم بر آن اعتراض نموده‌اند، ساری و جاری است و برای آنها الزام‌آور است. از جمله قواعد عرفی در زمینه اعدام نوجوانان می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. ممنوعیت اعمال مجازات اعدام علیه مجرمان کودک، همچنان در دو معاهده بین‌المللی و دو معاهده منطقه‌ای حقوق بشری انعکاس یافته است. تقریباً تمام دولت‌ها به یک یا بیشتر از یکی از این معاهدات بدون اعمال هیچ‌گونه حق شرطی نسبت به ممنوعیت اعدام نوجوانان، ملحق شده‌اند؛

۲. تنها یک دولت، عضو هیچ‌کدام از معاهدات حقوق بشری بدون اعلام حق شرط نسبت به مقررات مربوط به اعدام نشده است. در زمان تصویب میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، آمریکا بر مقررده مربوط به منع اعدام مجرمان نوجوان شرط تحفظ اعمال نمود و یازده کشور به آن اعتراض نمودند؛

۳. کمیته حقوق بشر بیان داشته است که بر اساس میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، یک دولت نمی‌تواند بر مقررده منع اعدام کودکان شرط بگذارد. همچنین بیان شده است که برخی از حقوق مندرج در میثاق، غیرقابل‌عدول هستند. این موارد در بند ۲ ماده ۴ میثاق آمده است و دارای ماهیت اساسی بوده و بیانگر حقوق بنیادینی هستند که میثاق به آنها اشاره نموده است (مثل مواد ۶ و ۷). ماده ۶ یعنی حق حیات، به‌صورت کلی غیرقابل‌عدول است؛^{۳۶}

۴. بسیاری از کشورها، مجازات اعدام کودکان را صراحتاً از قوانین ملی خود حذف نموده‌اند. چندین کشور قوانین خود را در زمینه افزایش حداقل سن مسئولیت کیفری به هجده سال تغییر داده‌اند (مانند چندین ایالت در کشور آمریکا)؛

34. Customary International Law

35. "Statute of the International Court of Justice," United Nation, Office of Legal Affairs, Last Accessed Sep 21, 2017, http://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_e.pdf.

36. General Comment 29 on States of Emergency, adopted on 24 July 2001, UN document CCPR/C/21/Rev.1/Add.11, paras. 11, 15.

۵. اعدام کودکان مجرم، در حال حاضر بسیار نادر است. از سال ۱۹۹۴ سازمان عفو بین‌الملل، بیست اعدام را در پنج کشور ثبت نموده است. یکی از آنها پاکستان است که در حال حاضر، حداقل سن را به هجده سال افزایش داده است. سیزده اعدام از مجموع بیست اعدام مجرمان کودک در ایالات متحده بوده است؛^{۳۷}
۶. در طی ارزیابی گزارش‌های دولت‌ها توسط کمیته حقوق بشر و کمیته حقوق کودک، دولت‌هایی که کودکان را اعدام کرده‌اند، عموماً اجرا شدن حکم اعدام را انکار کرده و از نظارت بر این مورد امتناع نموده‌اند. فقط یک دولت، یعنی ایالات متحده آمریکا، اعدام نوجوانان خود را اطلاع‌رسانی می‌کند و بیان می‌دارد که عملکرد صحیحی در این زمینه دارد؛^{۳۸}
۷. یک نهاد قضایی منطقه‌ای، کمیسیون بین‌آمریکایی حقوق بشر، بیان داشته است که قاعده حقوق بین‌الملل عرفی در بردارنده قاعده منع اعدام افراد زیر سن هجده سال در زمان ارتکاب جرم می‌باشد و این قاعده در حال حاضر، به‌عنوان یک قاعده آمره شناخته می‌شود.^{۳۹}

۹-۱- تحلیل و ارزیابی

بر اساس بند ۳ ماده ۴۰ کنوانسیون حقوق کودک، دولت‌های عضو نسبت به ایجاد یک حداقل سنی که افراد کمتر از آن مبراً از مسئولیت کیفری فرض می‌شوند، تشویق می‌گردند. در مورد اینکه مناسب‌ترین سن مسئولیت کیفری چه سنی باشد، میان کشورهای مختلف اختلاف نظر وجود دارد و البته در این خصوص، استانداردهای طبقه‌بندی شده و مشخص بین‌المللی نیز یافت نمی‌شود. در نظریه عمومی شماره ۱۰ کمیته حقوق کودک، بیان گردیده است که حداقل سن مسئولیت کیفری، دوازده سال از سوی کمیته در نظر گرفته شده است که البته در سطح بین‌المللی قابل پذیرش نیست.^{۴۰} کمیته همچنین تأکید می‌کند که دولت‌های عضو نباید به هیچ‌وجه سن مسئولیت کیفری را در جایی که قبلاً سن بیشتری را برای مسئولیت کیفری (مثلاً چهارده یا شانزده سال) مقرر نموده بودند، به دوازده سال تقلیل دهند.

37. Amnesty International July, "The Exclusion of Child Offenders from the Death Penalty under General International Law," op.cit. 10

38. Ibid.

39. Ibid

40. UN Committee on the Rights of the Child (CRC), CRC General Comment No. 10 (2007): Children's Rights in Juvenile Justice, 25 April 2007, CRC/C/GC/10 Paragraph 32

بدیهی است که هیچ مانعی ندارد که دولتی حداقل سن مسئولیت کیفری را هجده‌سالگی تعریف نماید؛ کما اینکه تعدادی از کشورها مانند برزیل به چنین کاری مبادرت ورزیده‌اند.^{۴۱} این قانون، اشعار می‌دارد که رویکرد مدرن این است که آیا یک کودک می‌تواند ابعاد اخلاقی و روان‌شناختی مسئولیت کیفری و جرم را درک کند یا خیر؟ این بدین معناست که آیا یک کودک، به واسطه تشخیص و درک فردی خود می‌تواند مسئول رفتارهای ضداجتماعی خود باشد یا خیر. قوانین، توصیه می‌کنند وجود رابطه نزدیک بین مفهوم مسئولیت کیفری و سایر حقوق و مسئولیت‌های اجتماعی (مانند وضعیت تأهل، اکثریت مدنی و ...) را توصیه می‌نمایند. بر اساس ماده ۱۲ کنوانسیون حقوق کودک زمانی که یک کودک، موضوع هرگونه رسیدگی اداری یا قضایی باشد، وی حق دادرسی مستقیم یا از طریق نماینده یا توسط نهاد مناسب به روشی که مطابق با آیین دادرسی ملی می‌باشد را داراست. نظریه عمومی شماره ۱۰ کمیته حقوق بشر مقرر می‌دارد که یک محاکمه منصفانه مستلزم این است که کودک متهم بتواند به‌طور مؤثر در محاکمه مشارکت نماید و بنابراین لازم است که اتهامات به وی تفهیم شود و عواقب و مجازات‌های احتمالی برای ارجاع به یک نماینده قانونی، اخذ شاهد، درخواست کارشناس و برای تصمیم‌گیری مناسب درمورد شواهد و اقدامات قابل‌اعمال، برای وی تشریح گردد. ماده ۱۴ اصول بیجینگ^{۴۲} مقرر می‌دارد که آیین دادرسی باید در یک فضای مملوء از درک متقابل به‌نحوی که به کودک اجازه مشارکت و اظهارنظر به‌صورت آزادانه را بدهد، با عنایت به این نکته که سن کودک و بلوغ ممکن است احتیاج به بازنگری و اصلاح داشته باشد، اجرا گردد^{۴۳}؛ بنابراین کودکان باید بتوانند به‌طور مؤثر در دادرسی شرکت نمایند؛ لیکن در صورتی که به‌اندازه کافی بالغ نباشند، چنین الزامی وجود ندارد. راهنماهای کمیته حقوق کودک برای ارائه گزارش‌های دوره‌ای، همچنین دولت‌های عضو را نسبت به تعیین حداقل سن قابل‌اعمال برای مسئولیت کیفری ملتزم می‌دارد.^{۴۴} در حوزه حقوق بین‌الملل کیفری، موضوع حداقل سن مسئولیت کیفری مورد اشاره قرار نگرفته است و تنها اساسنامه رم^{۴۵} (سند

41. See: Article 228 of the Brazilian Constitution

42. "United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice ("The Beijing Rules")." Ohchr, Last Accessed July 12, 2017, <http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/beijingrules.pdf>.

43. See: Paragraph 46, General Comment No.10.

44. CRC Committee, Treaty-specific Guidelines Regarding the Form and Content of Periodic Reports to be Submitted by States Parties under Article 44, paragraph 1 (b), of the Convention on the Rights of the Child, UN document CRC/C/58/Rev.2, 2010, paragraph 39 (e)(i).

45. "Rome Statute of the International Criminal Court," United Nations, Office of Legal Affairs, Last Accessed June 15, 2017, http://legal.un.org/icc/statute/99_corr/cstatute.htm.

تأسیس دیوان کیفری بین‌المللی)، در ماده ۶ اشعار می‌دارد که دادگاه صالح به رسیدگی در مورد جرایم افراد کمتر از هجده سال نیست. اساسنامه دادگاه ویژه سیرالئون^{۴۶}، حداقل سن برای رسیدگی را پانزده سالگی تعیین کرده است و مقرر می‌دارد که نوجوانان بین سن ۱۵ تا ۱۸ سال ممکن است توسط دادگاه مورد تعقیب قرار بگیرند لیکن آنها باید با رفتار و مجازات متفاوت با بزرگسالان روبه‌رو گردیده و حقوقشان مورد رعایت قرار گیرد. دادگاه تیمور شرقی^{۴۷} نیز سن دوازده سال را برای مسئولیت کیفری مقرر کرده و رفتار ویژه و خاص را در برخورد با نوجوانان بین سیزده تا شانزده سال تعیین کرده است؛ بنابراین، این موضوع آشکار می‌شود که حقوق بین‌الملل، دولت‌ها را به تعیین حداقل سن مسئولیت کیفری متعهد می‌کند، لیکن هیچ راهنمای عملی در مورد سن دقیق مسئولیت ارائه نمی‌دهد. از نظریه عمومی شماره ۱۰ کمیته حقوق کودک، این‌گونه مستفاد می‌شود که گرایش کلی حقوق بین‌الملل در این زمینه، ایجاد یک سن مورد توافق تمام کشورها یعنی سن میانه نوجوانی برای احراز مسئولیت کیفری است. با وجود این، اسنادی همچون کنوانسیون حقوق کودک و اساسنامه رم، بر سر لغو مسئولیت کیفری اطفال به توافق رسیده‌اند. آن چیزی که می‌توان از این بحث نتیجه گرفت این است که ابزارهای حقوق بین‌الملل از قبیل کنوانسیون حقوق کودک و نظریه عمومی شماره ۱۰ کمیته حقوق کودک و همچنین قواعد بیجینگ و اساسنامه‌های محاکم کیفری بین‌المللی، در پی پیشنهاد سن دوازده سالگی به‌عنوان حداقل سن مسئولیت کیفری هستند.

در زمینه ارزیابی بلوغ کودکان یا ظرفیت ذهنی آنها برای ارتکاب جرم، هیچ شاخص مورد توافقی وجود ندارد. برای مثال برخی کشورها، علائم ظاهری و جسمی را دلیل بر بلوغ دانسته و برخی دیگر به عوامل روان‌شناختی در این خصوص اعتقاد دارند. علاوه بر این، موضوع فوق‌الذکر به جهت عدم شفافیت کامل ماده ۴۰ کنوانسیون حقوق کودک کمی پیچیده شده است؛ بنابراین، تفسیر حداقل سن در حالی که بسیاری از کشورها بیش از یک سن را برای مجازات تعیین کرده‌اند، کار آسانی نیست. به‌طور کلی دامنه سنین مسئولیت کیفری در کشورهای مختلف در یکی از موارد ذیل می‌گنجد:

۱. یک سن حداقل مطلق که فرد زیر آن سن، به‌صورت قطعی کودک فرض شده که توانایی ارتکاب جرم و جنایت را ندارد؛

46. "Special Court for Sierra Leone," Residual Special Court for Sierra Leone, Last Accessed June 15, 2017, <http://www.rscsl.org/Documents/scsl-statute.pdf>.

47. "The Court for Democratic Republic of East Timor," United Nations, Last Accessed June 15, 2017, <http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/etimor/untactR/Reg0015E.pdf>.

۲. یک حداقل سن برای محرومیت از آزادی؛

۳. یک سن مسئولیت جزایی و کیفری که بالاتر از آن، فرد دارای ظرفیت ذهنی فرض شده و امکان رسیدگی به جرم وی به‌عنوان بزرگسال وجود دارد (درموارد پایین‌تر از این سن، بار اثبات اینکه کودک متهم از توانایی ذهنی کافی برای ارتکاب جرم برخوردار بوده است یا خیر، برعهده مدعی است).

علاوه بر این، کمیته حقوق کودک نگرانی خود را درمورد ایجاد استثنائاتی بر تجویز سن کمتر از حداقل برای جرایم جدی ابراز می‌دارد و توصیه می‌کند که دولت‌های عضو یک حداقل سن را تعیین نمایند که به‌هیچ‌وجه استثناء‌بردار نباشد.^{۴۸}

۱-۱۰- جایگاه قواعد و قوانین بین‌المللی در نظام حقوقی ایران

درزمینه رابطه بین حقوق بین‌الملل و حقوق داخلی، کشورها معمولاً به دو دسته تقسیم می‌شوند. کشورهایی که از دیدگاه مونیسم یا همان وحدت حقوق بین‌الملل با حقوق داخلی، تبعیت می‌کنند و کشورهای تابع دیدگاه دوآلیسم یا دوگانگی حقوق بین‌الملل و حقوق داخلی. دسته اول را اعتقاد بر این است که قواعد و منابع حقوق بین‌الملل همچون معاهدات و عرف، بدون نیاز به سازکار خاصی در زمره قواعد داخلی و ملی آن کشور محسوب شده و بدون نیاز به طی فرایند داخلی‌سازی^{۴۹} لازم‌الرعايه می‌باشند. این کشورها عمدتاً معتقد به برتری حقوق بین‌الملل بر حقوق داخلی هستند. از طرف دیگر، برخی کشورها با تأسی بر دیدگاه دوآلیسم، حقوق بین‌الملل و حقوق داخلی را دو حوزه جدا و منفک از هم قلمداد کرده و به هیچ‌عنوان برای حقوق بین‌الملل وجاهت قانونی و اثر حقوقی جز درموارد تصویب به‌عنوان قانون داخلی قائل نیستند. طبق این نظریه، حقوق بین‌الملل و حقوق داخلی دو نظام حقوقی برابر، مستقل و مجزاً از یکدیگرند، به‌گونه‌ای که هر یک دارای اعتبار و خصوصیت الزام‌آور بوده، هرگز با هم مخلوط نمی‌شوند و نمی‌توان آن دو را با یکدیگر درهم آمیخت، چراکه ارزش و مقام خاص حقوق داخلی به نوعی است که آن را از حقوق بین‌الملل جدا و مستقل می‌سازد.^{۵۰}

بر اساس قواعد حقوق بین‌الملل و همچنین رویه قضایی بین‌المللی ازجمله آرای دادگاه‌های بین‌المللی، برتری حقوق بین‌الملل نسبت به حقوق داخلی مستفاد می‌گردد. برای

48. CRC Committee, General Comment No. 10: Children's Rights in Juvenile Justice, UN Document CRC/C/GC/10, 2007, paragraph 34.

49. Internalization

۵۰. محمدرضا ضیائی بیگدلی، حقوق بین‌الملل عمومی (تهران: گنج دانش، ۱۳۹۰)، چاپ چهارم، ۷۲.

مثال، ماده ۲۷ کنوانسیون وین ۱۹۶۹ در رابطه با حقوق معاهدات بین‌المللی، اشعار می‌دارد که «هیچ دولتی نمی‌تواند با اشاره به مقررات داخلی از ایفاء و اجرای مقررات بین‌المللی سر باز زند و نقض قواعد بین‌المللی را بدین وسیله توجیه نماید.»^{۵۱} از طرف دیگر، از جمله آرای قضایی بین‌المللی که رجحان حقوق بین‌الملل بر حقوق داخلی را مورد تأکید قرار داده‌اند، نظریه مشورتی دیوان دائمی دادگستری در قضیه مبادله اتباع یونانی و ترک مورخ ۲۱ فوریه ۱۹۲۵ است. به موجب این نظریه، «از اینکه طرفین متعاهدین ملزم و متعهد شده‌اند که قوانین داخلی خود را با معاهده لوزان مورخ ۳۰ ژانویه ۱۹۲۳ هماهنگ سازند، به هیچ وجه این نتیجه به دست نمی‌آید که معاهده مزبور به قوانین داخلی، در آن حدودی که مغایرتی با عهدنامه ندارد، احاله داده شده باشد.»^{۵۲}

اصل ۷۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۵۸^{۵۳} مقرر می‌دارد: «عهدنامه‌ها، مقاوله‌نامه‌ها، قراردادها و موافقت‌نامه‌های بین‌المللی باید به تصویب مجلس شورای اسلامی برسد.» بنابراین از این اصل چنین برمی‌آید که نظام حقوقی ایران تابع دیدگاه دوآلیسم در زمینه رابطه حقوق بین‌الملل و حقوق داخلی می‌باشد. اصل ۱۲۵ قانون اساسی نیز تصریح کرده است: «امضای عهدنامه‌ها، مقاوله‌نامه‌ها، موافقت‌نامه‌ها و قراردادهای دولت ایران با سایر دولت‌ها و همچنین امضای پیمان‌های مربوط به اتحادیه‌های بین‌المللی پس از تصویب مجلس شورای اسلامی با رئیس‌جمهور یا نماینده قانونی اوست.» از طرف دیگر، ماده ۹ قانون مدنی^{۵۴} نیز در این خصوص اشعار می‌دارد: «مقررات عهدی که برطبق قانون اساسی بین دولت ایران و سایر دول منعقد شده باشد در حکم قانون است.»

از این ماده چنین برمی‌آید که قوانین بین‌المللی از درجه و اعتبار همسان با قانون عادی برخوردار بوده و از این لحاظ، قوانین مؤخر قوانین مقدم را نسخ می‌کنند. این موضوع ضمن آنکه با مقررات بین‌المللی از جمله ماده ۲۷ کنوانسیون وین مغایر است، موجبات مسئولیت بین‌المللی دولت را فراهم می‌آورد. چه آنکه قانونی عادی می‌تواند یک معاهده بین‌المللی را

51. "Vienna Convention on the Law of Treaties," United Nations Treaty Collection, Last Accessed June 15, 2017, <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201155/volume-1155-i-18232-english.pdf>.

۵۲. ضیائی بیگدلی، پیشین، ۸۱.

۵۳. «قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، کمیته امداد امام خمینی، بازدید شده در ۱۳۹۷/۰۳/۲۰، <https://portal.emdad.ir/Content/media/law/636093568607331519.pdf>

۵۴. «قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران»، استانداری همدان، بازدید شده در ۱۳۹۷/۰۳/۲۰، <http://www.ostan-hm.ir/Upload/000Bazresi/madani10.pdf>

صرفاً بدین جهت که مؤخر است، نقض نماید. از سوی دیگر، قانون مدنی خود در مرتبه‌ای نیست که بتواند جایگاه قوانین بین‌المللی را مشخص نماید؛ چراکه قواعد بین‌المللی همچون معاهدات، حاصل توافق دو یا چند دولت است، حال آنکه قواعد داخلی حاصل تصمیم یک نظام سیاسی و قانونگذاری است و از این رو، با اراده یک‌طرفه نمی‌توان اراده چندجانبه و توافقات بین‌المللی را از بین برد و انجام این کار، موجبات مسئولیت بین‌المللی دولت را فراهم می‌آورد.

۱-۱۱- الحاق جمهوری اسلامی ایران به پیمان‌نامه حقوق کودک

دولت جمهوری اسلامی ایران در شهریور ۱۳۶۹ پیمان‌نامه^{۵۵} حقوق کودک را امضاء کرد منتهی حق شرطی با این مضمون برای خود محفوظ داشت که نسبت به مواد و مقرراتی که مغایر با شرع اسلام باشد، اعلام حق شرط می‌نماید و این حق را برای خود محفوظ می‌داند که هنگام تصویب چنین حق شرطی را اعلام نماید.

سپس مجلس شورای اسلامی طی ماده‌واحد‌ای اجازه الحاق را صادر کرد مشروط بر آنکه مفاد آن در هر مورد و هر زمان که در تعارض با قوانین داخلی و موازین اسلامی باشد یا قرار گیرد از طرف دولت جمهوری اسلامی لازم‌الرعايه نمی‌باشد. چنین حق شرطی نه تنها به لحاظ حقوقی بلامانع نیست بلکه اجرای پیمان‌نامه را کاملاً منوط به تمایل حکومت می‌کند؛ چراکه گذشته از موارد مغایر با موازین شرعی، ممکن است در بسیاری از موارد قوانین داخلی ایران نیز در تعارض با معاهده باشد. اصولاً هدف اولیه کنوانسیون از بین بردن موارد مغایر با حقوق کودک و حمایت از آن است و دولت‌ها باید ابتدا موانع قانونی را برطرف کنند یا نهایتاً در یکی دو مورد اگر پافشاری روی مغایرت خود دارند، بیان کنند تا به مرور کمیته راه‌حلی بیابد. هر چند شورای نگهبان بعد از آن موارد مغایرت پیمان‌نامه با موازین شرعی را برشمرد ولی این موارد متعدد بوده و عملاً خلاف روح حاکم بر معاهده است.

۲- سن مسئولیت کیفری در فقه اسلامی

۲-۱- معنای کلمه «بلوغ»

برای بررسی سن مسئولیت کیفری در فقه اسلامی ابتدا باید از معنای واژه کلیدی بلوغ در متون اسلامی پرده برداشت. در تعریف لغوی بلوغ آمده است: «بلوغ عبارت است از نضج جنسی، زمانی که اعضای تناسلی بتواند وظایف خود را انجام دهند؛ و این را سن همراهه گویند که در دختران با پدیده حیض و در پسران با احتلام همراه است.» در کتاب‌های لغت مطرح مانند المعجم الوسیط، المنجد، تاج العروس، مصباح المنیر فیومی، نهاییه ابن اثیر و مجمع‌البحرین نیز تعریف بلوغ مشابه معنای فوق‌الذکر، قریب بدین معنا آمده است: «البلوغ نضج الوظائف الجنسیه.»

۲-۲- بررسی بلوغ در قرآن کریم

۲-۲-۱- ملاک بلوغ

پس از بررسی آیات قرآن درمی‌یابیم که اصطلاح بلوغ به‌تنهایی در قرآن استعمال نشده است، بلکه کلماتی مانند حلم و نکاح به آن اضافه شده است. خداوند در قرآن، مبنای بلوغ را یک امر طبیعی و تکوینی یعنی حلم قرار داده است که عبارت است از رسیدن به آن حد از رشد جنسی و جسمی در دختران و پسران که توان تولیدمثل پیدا کنند؛ مانند آیات ۵۸ و ۵۹ سوره نور که صریحاً سن قبل از حلم را طفل خطاب می‌کنند و از پاره‌ای از آداب معافش می‌دارند: «شما ای کسانی که ایمان دارید باید به کسانی که شما مالک آنان شده‌اید و کسانی که هنوز به حلم نرسیده‌اند دستور دهید در شبانه‌روز سه وقت از شما اجازه ورود بگیرند یکی پیش از نماز صبح و دوم هنگام نیم روز که جامه‌های خویش از تن درمی‌آورید و سوم بعد از نماز شبانگاه که این سه هنگام، هنگام خلوت شماست و پس از آن می‌توانند بدون اجازه وارد شوند و گناهی بر شما و ایشان نیست که هنگام تحرک و برخورد با یکدیگر است، خدا این چنین آیه‌ها را برای شما بیان می‌کند که خدا دانا و فرزانه است (۵۸)؛ و چون کودکانتان به حلم رسند باید اجازه دخول بگیرند، چنان‌که نامبردگان، قبل از ایشان (و یا آنان که زودتر از

ایشان به حد رشد رسیدند) اجازه می‌گرفتند، خدا این چنین آیه‌های خویش را برای شما بیان می‌کند که خدا دانا و فرزانه است (۵۹).^{۵۶}

ملاک سنی مثلاً پانزده‌سالگی بیانگر بلوغ فیزیکی همه پسرها نمی‌باشد. اهالی مناطق سردسیر به‌طور طبیعی دیرتر به بلوغ می‌رسند مثلاً در آماری که در سال ۱۳۵۷ از کشورهای مختلف تهیه کرده‌اند، در اروپا حد میانگین عادت ماهانه دختران در سیزده‌سالگی و در کشورهای آمریکا دوازده‌سالگی را نشان می‌دهد و در مناطق مختلف دیگر نیز فرق می‌کند. علت این تفاوت عوامل طبیعی است که سبب می‌گردند بلوغ زودرس یا دیررس صورت گیرد. آب‌وهوا و شرایط محیط‌زیستی در اروپا طوری است که دختر زودتر از سیزده‌سالگی حیض نمی‌شوند، ولی ممکن است در جزیرهٔ العرب، حیض در ده‌سالگی رخ دهد.^{۵۷}

۲-۲-۲- عدم کفایت بلوغ جسمی برای مسئولیت مالی

وقتی صحبت از مسئولیت اموال می‌شود، قرآن پا را فراتر گذاشته و حتی صرف رسیدن به حلم را کافی نمی‌داند و می‌گوید که حتماً قبل از آنکه اموالشان را به ایشان برگردانید، ایشان را امتحان کنید (تا از سلامت عقل ایشان مطمئن گردید)، آیه ۶ سوره نساء می‌فرماید:

«یتیمان را آزمایش نمایید تا هنگامی که بالغ شده و تمایل به نکاح پیدا کنند، آنگاه اگر آنها را دانا به درک مصالح زندگانی خود یافتید اموالشان را به آنها باز دهید و به اسراف و عجله مال آنها را حیف و میل نکنید بدین اندیشه که مبدا کبیر شوند (و اموالشان را از شما بگیرند) و هرکس از اولیای یتیم داراست به‌کلی از هر قسم تصرف در مال یتیم خودداری کند و هرکس که فقیر است درمقابل نگهداری آن مال، به قدر متعارف ارتزاق کند پس آنگاه که یتیمان بالغ شدند و مالشان را رد کردید، هنگام رد مال به آنها باید گواه گیرید برای حکم ظاهر، ولی در باطن (علم حق) و (گواهی خدا) برای محاسبه خلق کافی است.»^{۵۸}

۵۶. یا ایها الذین آمنوا لیستادنکم الذین ملکتم ایمانکم و الذین لم یبلغوا الحلم منکم ثلاث مرات من قبل صلوة الفجر و حین تضعون ثیابکم من الظهیرة و من بعد صلوة العشاء ثلاث عورات لکم لیس علیکم و لا علیهم جناح بعدهن طوافون علیکم بعضکم علی بعض کذلک یبین الله لکم الایات و الله علیم حکیم (۵۸) و اذا بلغ الاطفال منکم الحلم فلیستادنوا کما استاذن الذین من قبلهم کذلک یبین الله لکم آیته و الله علیم حکیم (۵۹).

۵۷. محمد موسوی بجنوردی، «بلوغ»، نشریه متین ۲ (بهار ۱۳۸۷)، ۵.

۵۸. و ابتلوا الیتامی حتی اذا بلغوا النکاح فان انستم منهم رشدا فادفعوا الیهم اموالهم و لا تاكلوها اسرافا و بدارا ان یکبروا و من کان غنیا فلیستغف و من کان فقیرا فلیاکل بالمعروف فاذا دفعتم الیهم اموالهم فاشهدوا علیهم و کفی بالله حسیباً.

یتیم در اینجا به معنای محجور آمده، یعنی ممنوع از تصرف. چون در روایت هم یتیم به معنای ممنوع از تصرف وارد شده است: «الجاریه اذا حاضت، ذهب عنها الیتیم.» یتیم، صفت مشبیه و بر وزن فعیل است. در عرب به کسی که صغیر یا محجور از تصرف، یعنی فاقد استقلال در تصرف باشد، می‌گویند هذا یتیم، یعنی به آن حد از رشد جسمی و فکری که بتواند استقلال در تصرف داشته و معاملات مالی را خودش انجام دهد، نرسیده است.^{۵۹}

نکته اینجاست که هر چند از طریق احتلام پسر و عادت ماهانه دختر مشخص می‌شود که آنها به حد بلوغ در معنای عرفی آن رسیده‌اند، ولی برای برگرداندن اموالشان به آنها، قرآن بلوغ را کافی ندانسته و امر کرده تا ادراک کودک نیز سنجیده شود، با وجود این، آیا می‌توان برای مجازات کیفری کودکان صرفاً به بلوغ جنسی آنان بسنده کرد؟

۲-۲-۳- اصطلاح بلوغ اشد

واژه دیگری که در آیات قرآن همراه با معنای بلوغ به چشم می‌خورد، «اشد» است که در آیات ۱۵۲ سوره انعام، ۵ سوره حجر و ۶۷ سوره غافر به آن برمی‌خوریم. در مورد معنای بلوغ اشد اختلاف نظرهایی وجود دارد ولی آنچه روشن است، منظور رسیدن فرد به حدی است که پس از آن دیگر کودک محسوب نشود و یا حدی بین کودکی و شیخوخیت باشد. شیخ طوسی در تفسیر آیه ۱۵۲ سوره انعام برای معیار بلوغ اشد، اقوال گوناگونی ذکر کرده: حلم، سی سال و هجده سال.^{۶۰}

آنچه از مجموعه آیات مورد بحث به دست می‌آید این است که ملاک مطرح شده در آن سن نمی‌باشد و در واقع بلوغ امری تکوینی و طبیعی است که به واسطه تغییراتی در انسان، عقل او نیز تقویت می‌شود که منجر به انتقال از کودکی به بزرگسالی می‌شود؛ بنابراین به هیچ وجه از امور شرعی و تعبدی نیست.

۲-۲-۴- بلوغ در احادیث و نظرات فقها

مسئله بلوغ در بسیاری از روایات، مطرح شده است. در برخی از روایات به طور کلی به مسئله بلوغ پرداخته شده و در برخی دیگر ضمن بیان حکم و تکلیف خاص، از بلوغ هم سخن

۵۹. موسوی بجنوردی، پیشین، ۱۲.

۶۰. شیخ طوسی، تفسیر التبیان (قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۰ ق، ۱۳۷۸ ش)، چاپ ۱، جلد ۴، ۳۱۶؛ «اختلفوا فی حد الأشد، فقال ربیعہ و زید بن أسلم و مالک و عامر الشعبي: هو الحلم؛ و قال السدی: ثلاثون سنه؛ و قال قوم: ثمانی عشرة سنه. لأنه اکثر ما يقع عندهم البلوغ و استكمال العقل.»

به‌میان آمده است. به‌طورکلی روایات مربوط به بلوغ از حیث بیان معیار آن به سه دسته تقسیم می‌شوند:

۱. روایاتی که در آنها تنها بلوغ جنسی یعنی احتلام در پسران و حیض در دختران بیان شده و به سن اشاره‌ای نشده است؛

۲. روایاتی که بحث سن را در کنار بلوغ جنسی مطرح می‌کنند؛

۳. روایاتی که صرفاً سن را علامت بلوغ می‌دانند و نشانه‌های دیگر را بیان نمی‌کنند. همان‌طور که ملاحظه می‌شود در دسته اول روایات، امور طبیعی و تکوینی مانند حیض و احتلام به‌عنوان نشانه‌های بلوغ ذکر شده‌اند و واضح است که برطبق دسته اول روایات، ملاک خروج از کودکی، رسیدن به حد بلوغ جنسی و حالات حیض و احتلام است. اما در دسته دوم که سن خاصی ذکر شده ملاحظه می‌کنیم که بیان سن موضوعیت ندارد، بلکه باتوجه‌به شرط و تعلیلی که در متن روایات وجود دارد، به‌عنوان مصداقی از حد بلوغ است؛ یعنی بیان سن به‌عنوان تقریبی برای تحقق حیض و احتلام است؛ بنابراین در این دسته از روایات هم ملاک پیدایش بلوغ جنسی است نه رسیدن به سن ذکرشده در روایات. آنچه از دسته سوم روایات به‌نظر می‌رسد، باز هم عدم‌موضوعیت سن به‌طور مجزاست. که به‌جهت کثرت مراجعات و متناسب با شرایط مخاطبان در عصر ائمه معصومین بوده است. باتوجه‌به اینکه در بسیاری از موارد به بلوغ تکوینی هم اشاره کرده بودند، سن را به‌عنوان تعیین مصداق آن موارد ذکر می‌کردند؛ یعنی تعیین سن توسط امامان نشان‌دهنده این است که در عصر معصومین و در منطقه حجاز، اکثراً دختران در سن نه تا سیزده سال و پسران در فاصله سیزده تا پانزده‌سالگی به بلوغ جنسی می‌رسیدند.

اکثر فقهای امامیه برمبنای روایت حمزه بن حرمان سن بلوغ را برای دختران نه سال کامل قمری و برای پسران پانزده سال کامل می‌دانند. روایت حرمان بدین شرح است:

«مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ عَبْدِ الرَّزِيِّ الْعَبْدِيِّ عَنْ حَمَزَةَ بْنِ حُمْرَانَ عَنْ حُمْرَانَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ قُلْتُ لَهُ: مَتَى يَحِبُّ عَلَى الْغُلَامِ أَنْ يُؤْخَذَ بِالْحُدُودِ النَّامَةِ وَ تَقَامَ عَلَيْهِ وَ يُؤْخَذَ بِهَا فَقَالَ: إِذَا خَرَجَ عَنْهُ الْيَتِيمُ وَ أَدْرَكَ قُلْتُ: فَلَيْذَلِكَ حَدُّ يُعْرَفُ بِهِ فَقَالَ: إِذَا اخْتَلَمَ أَوْ بَلَغَ خَمْسَ عَشْرَةَ سَنَةً أَوْ أَشْعَرَ أَوْ أَنْبَتَ قَبْلَ ذَلِكَ أُقِيمَتْ عَلَيْهِ الْحُدُودُ النَّامَةُ وَ أُخِذَ بِهَا وَ أُخِذَتْ لَهُ.»^{۶۱}

۶۱. محمد بن یعقوب کلینی، اصول، روضه و فروع الکافی (تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۶۴)، جلد ۷، ۱۹۷.

در سند این روایت دو نفر مورد بحث‌اند: یکی عبدالعزیز عبدی و دیگری، حمزه بن حرمان، ولی نسبت به باقی افراد بحثی وجود ندارد و در اعتبارشان حرفی نیست. نجاشی درباره عبدالعزیز عبدی می‌گوید: «ضعیف»، ولی اگر کسی روایت حسن بن محبوب را - که از اصحاب اجماع است - از عبدالعزیز عبدی علامت اعتبار روایت بداند، حتی بر فرض ضعیف بودن او، این روایت خاص به جهت محفوف بودن به قرائن، معتبر خواهد بود.^{۶۲}

در برابر این نظریه مشهور، فتاوی مخالفی وجود دارد که هرچند در آنها هم اختلافاتی وجود دارد اما از جهت مخالفت با فتاوی مشهور مشابه‌اند. برخی از فقها نظیر فیض کاشانی^{۶۳} باتوجه به روایاتی که در ابواب مختلف فقه به ما رسیده است برای هر تکلیفی سن خاصی را معین کرده‌اند. آیت‌الله صانعی سیزده سال را بلوغ دختران می‌داند.^{۶۴} عده‌ای دیگر از فقها باتوجه به تعارض روایات موجود در زمینه بلوغ از جهت تعیین سن و با در نظر گرفتن نظر کارشناسان علوم طبیعی و باتوجه به اصول عملیه، بلوغ مورد نظر اسلام را بلوغ جنسی دانسته‌اند که امری تکوینی است و علامت شاخص آن حیض در دختران و احتلام در پسران است. خبرگزاری ایسنا به‌طور متمرکز از آیات عظام این مسئله را استفتاء کرده^{۶۵} که در ادامه به دو پاسخ اشاره می‌شود. پاسخ آیت‌الله‌العظمی مکارم شیرازی:

«بلوغ پسران در پانزده سال تمام و بلوغ دختران در نه سال تمام قمری است ولی به اعتقاد ما بلوغ برحسب ادله شرع چند مرحله دارد:

- ۱- بلوغ به معنای سن تکلیف و رعایت واجب و حرام و نماز و مانند آن؛
- ۲- بلوغ به معنای آمادگی برای روزه به طوری که مایه ضرر و زیان و بیماری پسران و دختران نگردد؛
- ۳- بلوغ برای ازدواج به طوری که دختران از نظر جسمی آمادگی کافی داشته باشند و خطر افضاء و نقایص دیگری در کار نباشد؛

۶۲ درس خارج فقه آیت‌الله شبیری، کتاب البیع، ۱۳۹۲/۱۲/۱۰.

۶۳ ملامحسن فیض کاشانی، *مفاتیح الشرایع* (تهران: ناشر مدرسه عالی شهید مطهری، ۱۳۹۵)، جلد ۱، ۱۴.

۶۴ یوسف صانعی، *فقه النقلین فی شرح تحریر الوسیله*، کتاب القصاص (تهران: انتشارات مؤسسه حفظ و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۸۶)، ۳۰۷.

۶۵ «سن بلوغ و پاسخ آیات عظام مکارم شیرازی، نوری همدانی، فاضل لنکرانی و صانعی به استفتاء ایسنا، بلوغ چندمرحله‌ای و سن مسئولیت کیفری جداگانه برای تعزیرات، حدود و قصاص»، خبرگزاری دانشجویان ایران «ایسنا»، بازدید شده در خرداد ماه ۱۳۹۷، <https://www.isna.ir/news/8406-05548>.

۴- بلوغ و رشد برای مسائل اقتصادی، مالی و جزایی که نیاز به رشد برای این موضوعات دارد.»

پاسخ آیت‌الله‌العظمی نوری همدانی:

«بلوغ شرعی در پسران از نظر سن، پانزده سال تمام و در دختران نه سال است ولی حکومت اسلامی می‌تواند بر اساس مصالح اسلام و مسلمین مقررات لازم را اتخاذ نماید و با در نظر گرفتن مراتب رشد و مصلحت اجتماع قانونی وضع کند.»
امام خمینی (ره) نیز در انتهای تحریرالوسیله (جلد ۲، ص ۶۴۱) در باب مسائل مستحدثه فرموده‌اند که اگر مثلاً به واسطه فیزیک نجوم و سفرهای فضایی در آینده طول شبانه‌روز کم و زیاد شود، معیار بلوغ هم عوض می‌شود. در این حال اگر فردی سی سال داشته باشد ولی هنوز به حد مردی نرسیده باشد، ظاهراً نمی‌توان حکم به بلوغ وی داد.

۲-۳- فقه پویا و احکام جزایی

برخلاف اهل تسنن که بعد از امامان چهارگانه باب اجتهاد را مسدود می‌دانند، ویژگی فقه شیعه به پویایی، اجتهاد و جایگاه بالای عرف و سیره در آن است. یکی از شرایط مجتهد، زنده بودن است و فقط بقا بر میت مجاز است، آن هم به شرط علمیت مجتهد سابق (اکثراً تقلید ابتدایی بر مجتهد اعلم مرده را جایز نمی‌دانند). مجتهد باید زنده باشد تا زمانه را درک کرده و بر اساس اصول اسلام مشکلات پیش‌آمده را حل کند. به‌عنوان مثال در بحث زکات آیت‌الله سیستانی برای اولین بار موارد نه‌گانه زکات را افزایش دادند و علاوه بر گاو، شتر و غیره که مردم امروزه کمتر دارند، مال‌التجاره را هم مشمول زکات دانسته‌اند^{۶۶} یا ایشان مصرف سهم امام برای تأمین مایحتاج زلزله‌زدگان غرب ایران را اجازه داده‌اند.^{۶۷} یا مسائل مستحدثه‌ای از این دست که کم هم نیستند و هر زمان مسائل خودش را خواهد داشت مانند فروش خون، اهدای عضو، تغییر جنسیت بیماران جنسیتی، لقاح مصنوعی و ...

۶۶ سید علی سیستانی، توضیح المسائل (مشهد: ناشر دفتر حضرت آیه‌الله‌العظمی سیستانی، ۱۳۹۶)، مسئله ۱۸۷۱: زکات در ده چیز واجب است:

اول، گندم؛ دوم، جو؛ سوم، خرما؛ چهارم، کشمش؛ پنجم، طلا؛ ششم، نقره؛ هفتم، شتر؛ هشتم، گاو؛ نهم، گوسفند؛ دهم، مال‌التجاره بنا بر احتیاط لازم.

۶۷ «استفتاء مورخ ۱۳۹۶/۰۸/۲۳: پاسخ به پرسشی درباره صرف وجوه شرعی در تأمین نیازهای آسیب‌دیدگان زلزله غرب ایران»، سایت رسمی آیت‌الله سیستانی، بازدیدشده در خرداد ماه ۱۳۹۷، <http://www.sistani.org/persian/archive/25691>

به‌عنوان مثال سایت ایسنا در استفتائی متمرکز^{۶۸} از آیات عظام پرسیده که درخصوص عدم اجرای رجم با عنایت به اینکه در حال حاضر اجرای مجازات سنگسار از سوی دشمنان اسلام و قرآن دستاویزی جهت وهن احکام شرعی قرار گرفته و با توجه به اینکه این حد مبنای ظاهری در قرآن ندارد، آیا این مجازات جزء حدود لایتغیر الی‌الابد تلقی می‌شود یا احتمالاً می‌توان به اقتضای زمان و مکان جایگزینی برای آن قرار داد؟

پاسخ آیت‌الله‌العظمی نوری همدانی: «در فرض سؤال، همان‌طور که قبلاً هم جواب داده‌ایم حکم الهی تغییرپذیر نیست و کیفیت اجرای آن بستگی به نظر حاکم شرع دارد.»
پاسخ آیت‌الله‌العظمی جعفر سبحانی: «اگر حاکم شرع احساس کرد اجرای حکم به این شیوه مشکلاتی دارد می‌تواند به‌نحو دیگری اجرای حد کند. والله العالم»

پاسخ آیت‌الله‌العظمی علوی گرگانی: «در صورتی که حاکم شرع تشخیص دهد که اجرای این حکم موجب وهن اسلام و بی‌احترامی به آن است و موجب ضرر به اصل دین است، می‌تواند آن را تغییر دهد.»

پاسخ آیت‌الله‌العظمی موسوی اردبیلی: «مجازات رجم قابل تغییر نیست ولی چنانچه اجرای آن برخلاف مصالح اسلام و مسلمین باشد، فقیه جامع‌الشرایط می‌تواند حکم به عدم اجرای آن بدهد.»

پاسخ آیت‌الله‌العظمی مکارم شیرازی: «ما قبلاً نیز گفته‌ایم که در شرایط فعلی می‌توان جایگزین کرد.» علاوه بر این ایشان اعدام افراد زیر هجده سال و همچنین سنگسار کردن در شرایط فعلی را دارای اشکال می‌بینند و فقط در صورتی که تنها راه دفاع از اسلام و کشورهای اسلام و حفظ جان مسلمانان باشد و راه دیگری وجود نداشته باشد، از باب ضرورت و به مقدار ضرورت آن را جایز می‌دانند.^{۶۹} سن قانونی پسر و دختر از نظر اسلام همان است که در رساله‌ها آمده است، منتها برای شمول قوانین جزایی نسبت به نوجوانان کم‌سن‌وسال، لازم است حدنصاب رشد عقلی در زمینه مسائل جزایی احراز شود و اگر در مواردی مشکوک باشد، حدود و قصاص مشمول قاعده درء است و اما در مورد عناوین ثانویه چنانچه واقعاً و به‌طور دقیق احراز شود که تعمیم قانون شرع نسبت به افرادی که فوق سن بلوغ شرعی و زیر سن

۶۸ «آیا می‌توان به‌جای «سنگسار» حکم دیگری به اجرا گذاشت؟»، خبرگزاری دانشجویان ایران «ایسنا»، بازدید شده در خرداد ماه ۱۳۹۷، <https://www.isna.ir/news/91012206145>

۶۹ «حکم اعدام افراد زیر هجده سال»، سایت رسمی آیت‌الله مکارم شیرازی، بازدید شده در خرداد ماه ۱۳۹۷، <https://makarem.ir/main.aspx?typeinfo=21&lid=0&catid=930&mid=261603>

هجده سال قرار دارند سبب وهن اسلام در جهان خارج می‌شود، می‌توان برای آنها تخفیفاتی قائل شد، اضافه بر این، بسیاری از حدود از طریق اقرار اثبات می‌شود و دست قاضی در این‌گونه موارد باز است و همچنین در مورد تعزیرات.^{۷۰}

قوانین جمهوری اسلامی هم علاوه بر آنکه اساساً بر مبنای فقه بوده با نظارت شورای نگهبان انطباق کامل آن با فقه هم بررسی و در صورت مغایرت مردود می‌شود. همین نظام تقنینی هم در موارد مورد نیاز، مصلحت جامعه و شرایط روز را در نظر گرفته و در بعضی موارد تضییقاتی قرار داده مثل لزوم اجازه همسر اول برای ازدواج دوم یا لزوم رجوع به دادگاه برای طلاق حتی در صورت توافق طرفین به طلاق؛ چراکه در فقه امامیه مسائلی که شارع صریحاً روشن نکرده باشد را می‌توان با سایر دلایل شرعی و عقلی مربوط به مسئله توسعه یا تضییق داد.

همان‌طور که دیدیم در قرآن کریم، شارع صریحاً سن خاصی برای بلوغ بیان نکرده، از طرفی دلایل فقهی موجود در رابطه با موضوع بلوغ و خروج فرد از دوران کودکی هم بسیار متنوع است و اینها همه دست فقیه را باز می‌گذارد تا بتواند از تعارض با یک عرف و رویه جهانی جلوگیری کند، آن هم در حوزه‌ای مثل حوزه حقوق بشر که لااقل به ظاهر هم که شده، وجه مثبتی از خود در دنیا ارائه می‌دهد و هر کشوری که در تضاد صریح با آن حرکت کند را بد جلوه می‌دهد.

درست است که بر اساس دین اسلام برای بعضی از جرم‌ها، مجازات سالبه حیات در نظر گرفته شده ولی اعدام کودکان زیر سن بلوغ شرعی به هیچ‌وجه جایز نیست؛ زیرا مطابق فقه اسلامی کودک فاقد مسئولیت کیفری است و اگر مرتکب جنایتی شود همانند بزرگسالان با او برخورد نخواهد شد. حتی اعدام زن باردار هم در اسلام خیلی پیش از آنکه حقوق بشر جهانی آن را محکوم کند، ممنوع بوده است. در اسلام بلوغ از شرایط عامه تکلیف محسوب می‌شود. در واقع فرد زمانی مستحق اجرای حدود و مجازات می‌باشد که شرایط عام تکلیف یعنی عقل، بلوغ، اختیار و درموردی علم به حرمت عمل را دارا باشد.

بر این اساس اگر کودک نابالغی عمداً مرتکب قتل شود، قصاص نمی‌گردد. این مسئله چنان واضح است که برخی درباره آن ادعای اجماع کرده‌اند.^{۷۱} افزون بر اصل احتیاط در دماء

۷۰. «بررسی تخفیف مجازات در افراد بالغ کمتر از هجده سال»، سایت رسمی آیت‌الله مکارم شیرازی، بازدید شده در خرداد ماه ۱۳۹۷.

و حدیث «رُفِعَ الْقَلَمُ عَنْ ثَلَاثٍ: عَنِ الصَّبِيِّ حَتَّى يَبْلُغَ، وَعَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَسْتَيْقِظَ، وَعَنِ الْمَجْنُونِ حَتَّى يُفِيقَ»، در روایاتی به طور خاص عمد و خطای کودک یکسان دانسته شده است مانند «عمد الصبی وخطاه واحد»^{۷۲} و ...

۲-۴- اعدام افراد کمتر از هجده سال در قانون ایران

قانونگذاران ما بر مبنای فقه شیعه، سنی را که برای قبول مسئولیت کیفری در نظر گرفته‌اند نه سال قمری در خانها و پانزده سال قمری برای آقایان است. حال آنکه حداقل سن مسئولیت حقوقی افراد طبق قانون ایران، هجده سال است و دیات را از عاقله کودک طلب می‌کنند و برای بسیاری از مسائل اجتماعی مانند رأی دادن در انتخابات و حتی گواهینامه رانندگی مبنای هجده سالگی است. به هر حال در نظر گرفتن این سن پایین به خصوص در مورد دختران، بخش عظیمی از افراد را که در واقع کودک محسوب می‌شوند ولی از نظر قانونگذار بزرگسال هستند، از حمایت‌های قانونی ویژه کودکان محروم می‌کند. در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ آمده است: «در جرایم موجب حد یا قصاص هرگاه افراد بالغ کمتر از هجده سال ماهیت جرم انجام‌شده یا حرمت آن را درک نکنند و یا در رشد و کمال عقل آنان شبهه وجود داشته باشد، حسب مورد باتوجه به سن آنها به مجازات‌های پیش‌بینی شده محکوم می‌شوند.»

این ماده، با نوآوری قابل ملاحظه‌ای که ایجاد کرده است، دست قاضی را باز گذاشته که در جایی که رشد و کمال عقل فرد احراز نمی‌شود، بتواند از مجازات جایگزین حبس استفاده کرد؛ بدین مفهوم که چنانچه کودک به درک کامل ماهیت جرم و مجازات آن در زمان ارتکاب پی نبرده باشد و در صورت احراز این موضوع برای قاضی، مجازات اعدام منتفی می‌گردد. البته عده‌ای را عقیده بر آن است که بهتر بود این ماده، این مورد را با صراحت بیان می‌داشت. مثل قانون رشد متعاملین ۱۳۱۳ که در آن قید شده در مورد کلیه معاملات، عقود و ایقاعات به استثنای نکاح و طلاق، محاکم عدلیه، ادارات دولتی و دفاتر اسناد رسمی باید کسانی را که به سن هجده سال شمسی تمام نرسیده‌اند، اعم از ذکور و اناث، غیر رشید

۷۱. ناصر قربان‌نیا، مجموعه مقالات حقوق کودک، مطالعه تطبیقی در اسلام و اسناد بین‌المللی (قم: دانشگاه مفید، ۱۳۹۲)، ۳۵۹.

۷۲. محمدبن حسن حرعاملی (۱۱۰۴-۱۰۳۳ ق.)، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه (مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام) لاحیاء التراث، ۱۳۷۶)، جلد ۱۹، الباب ۱۱ من أبواب العاقله.

بشناسند، مگر آنکه رشد آنان قبل از اقدام به انجام معامله یا عقد و یا ایقاع به طرفیت مدعی‌العموم در محاکم ثابت شده باشد. ولی همین اندازه هم که قانونگذار پذیرفته که افراد بالغ زیر هجده سال ممکن است از لحاظ فکری به رشد لازم نرسیده باشند و ماهیت عمل را درک نکنند یا در رشد و کمال عقل آنان شبهه‌ای وجود داشته باشد، یک گام روبه‌جلو محسوب می‌شود.

تبصره ذیل ماده ۹۱ مقرر داشته است: «دادگاه برای تشخیص رشد و کمال عقل می‌تواند نظر پزشکی قانونی را استعمال یا از هر طریق دیگر که مقتضی بداند، استفاده کند.» لذا ایجاد هماهنگی بین قضات و کارشناسان در برداشت از اصطلاحاتی که در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی مورد بیان مقنن قرار گرفته، می‌تواند به اجرای صحیح ماده مذکور کمک کند. با اینکه این ماده از قانون مجازات اسلامی، حرف‌وحدیث‌های فراوانی با خود به همراه آورد و برخی کارشناسان آن را موجب تجرّی مجرمان و برخی آن را تحوّل‌ی شگرف در رسیدگی به جرایم کودک دانستند، ولی با تمام این موارد باز هم نمی‌توان گفت که اعدام کودکان زیر هجده سال بر اساس این قانون، منتفی شده است. چون همچنان ممکن است در دادگاه‌ها کودکانی به این مجازات محکوم شوند، چراکه شاید قاضی به این نتیجه برسد که متهم رشد عقلی داشته، پس باید مجازات شود.

نتیجه

همان‌طور که در این پژوهش ملاحظه گردید چالش نظام تقنینی جمهوری اسلامی ایران، سن مسئولیت کیفری و خروج از کودکی است و گرنه در اینکه کودک مسئولیت کیفری ندارد، تردیدی نیست. در واقع بحث از دختران و پسرانی است که به سن بلوغ شرعی رسیده‌اند، اما از نظر قوانین بین‌الملل و حتی گاهی از نظر عرف، هنوز کودک محسوب می‌شوند. سن هجده سال تمام، ملاکی جهانی برای مجازات سالبه حیات محسوب می‌شود. درحالی‌که جمهوری اسلامی ایران، همواره خود را پایبند به این سن دانسته و اشعار می‌دارد که هیچ فردی را قبل از رسیدن به سن هجده سال تمام اعدام نکرده است، لیکن محل اختلاف در جایی آشکار می‌شود که اسناد و گزارش‌های بین‌المللی از منع اعدام افراد به‌جهت جرایم ارتكابی در سنین قبل از هجده سال سخن به‌میان می‌آورند و جمهوری اسلامی ایران با بیان این نکته که قصاص حق اولیای دم است، از لغو آن سر باز می‌زند. این قبیل موارد که تعداد آنها در هر سال بسیار محدود نیز هست، چون در تعارض آشکار با عرف جهانی هستند، مستمسک و

دستاویز گزارش‌های متعدد حقوق بشری علیه کشور ما شده است. در این پژوهش سعی گردید تا ضمن مشخص نمودن قواعد و رویه‌های بین‌المللی منبعت در اسناد و معاهدات بین‌المللی، به جایگاه قاعده لغو اعدام افراد به دلیل جرایم ارتكابی در سنین کمتر از هجده سال اشاره شود و در ادامه با ذکر مبانی فقهی موجود به عنوان منبع اصلی قوانین جمهوری اسلامی ایران، جایگاه قاعده مذکور در حقوق داخلی کشور ما تبیین گردد. این مهم از این باب حائز اهمیت است که کشور ایران به جهت عضویت در بسیاری از معاهدات بین‌المللی و همچنین عدم اعتراض مستمر به رویه‌های شکل گرفته و حتی بالاتر از آن، به جهت آمره تلقی شدن برخی از این قواعد همچون لغو مجازات اعدام نوجوانان، مکلف به رعایت قواعد و قوانین مذکور می‌باشد. با عنایت به نوآوری‌های موجود از جمله ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ و همچنین با تدقیق در منابع فقهی، مقاله حاضر چنین نتیجه می‌گیرد که منابع متنوع فقه پویا برای تعیین سنین متفاوت، خصوصاً جهت درک جرم و مجازات، ظرفیت دارد.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- خبرگزاری دانشجویان ایران «ایسنا». «آیا می‌توان به‌جای «سنگسار» حکم دیگری به اجرا گذاشت؟». بازدید شده در خرداد ماه ۱۳۹۷. <https://www.isna.ir/news/91012206145>.
- خبرگزاری دانشجویان ایران «ایسنا». «سن بلوغ و پاسخ آیات عظام مکارم شیرازی، نوری همدانی، فاضل لنکرانی و صناعی به استفتاء ایسنا، بلوغ چندمرحله‌ای و سن مسئولیت کیفری جداگانه برای تعزیرات، حدود و قصاص». بازدید شده در خرداد ماه ۱۳۹۷. <https://www.isna.ir/news/8406-05548>.
- درس خارج فقه آیت‌الله شبیری زنجانی. کتاب البیع. ۱۳۹۲/۱۲/۱۰. برگرفته از سایت رسمی ایشان. بازدید شده در خرداد ماه ۱۳۹۷. www.zanjani.ir.
- سایت رسمی آیت‌الله سیستانی. «استفتاء مورخ ۱۳۹۶/۰۸/۲۳: پاسخ به پرسشی درباره صرف وجوه شرعی در تأمین نیازهای آسیب‌دیدگان زلزله غرب ایران». بازدید شده در خرداد ماه ۱۳۹۷. <http://www.sistani.org/persian/archive/25691>.
- سایت رسمی آیت‌الله مکارم شیرازی. «بررسی تخفیف مجازات در افراد بالغ کمتر از هجده سال». بازدید شده در خرداد ماه ۱۳۹۷. <https://makarem.ir/main.aspx?typeinfo=21&lid=0&catid=930&mid=261604>.
- سایت رسمی آیت‌الله مکارم شیرازی. «حکم اعدام افراد زیر هجده سال». بازدید شده در خرداد ماه ۱۳۹۷. <https://makarem.ir/main.aspx?typeinfo=21&lid=0&catid=930&mid=261603>.
- سیستانی، آیت‌الله سید علی. *توضیح المسائل*. مشهد: دفتر حضرت آیه‌الله العظمی سیستانی، ۱۳۹۶.
- ضیائی بیگدلی، محمدرضا. *حقوق بین‌الملل عمومی*. چاپ چهلیم. تهران: گنج دانش، ۱۳۹۰.
- طباطبائی، محمدحسین. *تفسیر المیزان*. ترجمه محمدتقی مصباح یزدی. چاپ پنجم. تهران: بنیاد علمی فکری علامه طباطبائی، ۱۳۷۸.
- قربان‌نیا، ناصر. *مجموعه مقالات حقوق کودک، مطالعه تطبیقی در اسلام و اسناد بین‌المللی*. قم: دانشگاه مفید، ۱۳۹۲.
- محقق داماد، سید مصطفی. *حقوق بشردوستانه بین‌المللی ره‌یافت اسلامی*. چاپ اول. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۸۳.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. «قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران». بازدید شده در https://rc.majlis.ir/fa/content/iran_constitution. ۱۳۹۷/۳/۲۵.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. «قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران». بازدید شده در <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/97937>. ۱۳۹۷/۳/۲۵.
- موسوی بجنوردی، محمد. «بلوغ». نشریه متین ۲ (بهار ۱۳۸۷): ۹۸-۸۱.

ب) منابع عربی

ابن فارس. معجم مقاییس اللغة. تحقیق عبدالاسلام محمد هارون. قم: مکتبه الاعلام الاسلامی، ١٤٠٤.

الحر العاملی، محمد بن الحسن. وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل بیت لاحیاء التراث، ١٤١٩.
حر عاملی، محمد بن حسن (١١٠٤-١٠٣٣ ق.). وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. جلد ١٩. قم: مؤسسه آل البیت (علیهم السلام) لاحیاء التراث، ١٤١٩ ق.، ١٣٧٦ ش.

الخمینی، السید روح الله. تحریر الوسیله. الطبعة الاولى. قم: مؤسسه دارالعلم، ١٤٠٩.
صانعی، یوسف. فقه الثقلین فی شرح تحریر الوسیله، کتاب القصاص. چاپ ٣. انتشارات مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ١٣٨٤.

طوسی، محمد بن حسن. تفسیر التبیان. جلد ٤. قم: جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه بقم، مؤسسه النشر الاسلامی، ١٤١٣ ق.

فیض کاشانی، ملامحسن. مفاتیح الشرایع. جلد ١. تهران: ناشر مدرسه عالی شهید مطهری، ١٣٩٥.

کلینی، محمد بن یعقوب. اصول، روضه و فروع الکافی. جلد ٧. تهران: دار الکتب الإسلامیه، ١٣٦٤.

ج) منابع انگلیسی

African Commission on Human and Peoples Rights. "The Banjul Charter." Last Accessed July 5, 2017. <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49>.

African Union Common Repository. "Declaration and Resolutions Adopted by the Sixteenth Ordinary Session of the Assembly of Heads of State and Government (July 17-20, 1979)." Last Accessed July 22, 2017. <https://archives.au.int/handle/123456789/469>.

African Union. "The African Charter on the Rights and Welfare of the Child." Last Accessed July 10, 2017. <https://au.int/en/treaties/african-charter-rights-and-welfare-child>.

Amnesty International. "The Exclusion of Child Offenders from the Death Penalty under General International Law, 17 July 2003." Last Accessed July 2, 2017. <https://www.amnesty.org/en/documents/ACT50/004/2003/en/>.

Amnesty International. *When the State Kills ... The Death Penalty v. Human Rights*. London: Amnesty International Publications, 1989.

Arnott, Stephen R. "Family Law: Autonomy, Standing, and Children's Rights." *William Mitchell Law Review* 33 (2007): 235.

Bueren, Geraldine Van. *The International Law on the Rights of the Child*. Dordrecht/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers, 1995.

Council of Europe. "The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, C.E.T.S. No. 005." Last Accessed March 13, 2017. <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/005.htm>.

Council of Europe. "The European Convention on the Exercise of Children's Rights." Last Accessed May 12, 2017. <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=160&CL=ENG>.

CRC Committee, General Comment No. 10: Children's Rights in Juvenile Justice, UN Document CRC/C/GC/10, 2007.

General Comment 29 on States of Emergency, Adopted on 24 July 2001, UN Document CCPR/C/21/Rev.1/Add.11.

OAS. "The American Convention on Human Rights." Last Accessed May 14, 2017. <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/b-32.html>.

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. "Status of Ratifications of the Principal International Human Rights Treaties." Last Accessed July 14, 2017. <http://www.ohchr.org/english/bodies/docs/status.pdf>.

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. "The Minimum Age Convention." Last Accessed July 25, 2017. <http://www.ohchr.org/english/law/ageconvention.htm>.

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. "Convention on the Rights of the Child." Last Accessed July 25, 2017. <http://www.ohchr.org/english/law/crc.htm>.

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. "Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Sale of Children, Child Prostitution and Child Pornography." Last Accessed July 3, 2017. <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/OPSCCRC.aspx>.

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. "The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights." Last Accessed March 13, 2017. <http://www.ohchr.org/english/law/cescr.htm>.

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. "The International Covenant on Civil and Political Rights." Last Accessed July 25, 2017. <http://www.ohchr.org/english/law/ccpr.htm>.

Ohchr. "United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice ("The Beijing Rules")." Last Accessed July 12, 2017. <http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/beijingrules.pdf>.

Residual Special Court for Sierra Leone. "Statute of the Residual Special Court for Sierra Leone." Last Accessed June 15, 2017. <http://www.rscsl.org/index.html>.

The Carter Center. "American Convention on Human Rights." Last Accessed July 2, 2017. https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/peace/democracy/des/amer_conv_human_rights.pdf.

The Library of Congress. "Children's Rights: International Laws." Last Updated 07/02/2015, Last Accessed March 2, 2018. https://www.loc.gov/law/help/child-rights/international-law.php#skip_menu.

UN Committee on the Rights of the Child (CRC), CRC General Comment No. 10 (2007): Children's Rights in Juvenile Justice.

Unicef. "The African Charter on the Rights and Welfare of the Child." Last Accessed July 25, 2017. https://www.unicef.org/esaro/African_Charter_articles_in_full.pdf.

United Nation, Office of Legal Affairs. "Statute of the International Court of Justice." Last Accessed Sep 21, 2017. http://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_e.pdf.

United Nations High Commissioner for Refugees. Last Accessed July 20, 2017. <http://www.unhcr.ch/html/menu3/b/25.htm>.

United Nations Treaty Collection. "Vienna Convention on the Law of Treaties." Last Accessed June 15, 2017. <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201155/volume-1155-i-18232-english.pdf>.

United Nations. "CEDAW." Last Accessed July 1, 2017. <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm#article1>.

United Nations. "United Nations Peacekeeping." Last Accessed June 15, 2017. <https://peacekeeping.un.org/en>.

United Nations. "The Universal Declaration of Human Rights." Last Accessed July 2, 2017. <http://www.un.org/Overview/rights.html>.